

Verschenen in: W.M.H. Hupperetz, e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 41-76.

De bouwkundige ontwikkeling van middeleeuwse kastelen in Limburg

Hans L. Janssen en Wim Hupperetz

Inleiding

Om de ontwikkeling van het kasteel in de provincie Limburg weer te kunnen geven, is het noodzakelijk te bepalen wat we onder een kasteel moeten verstaan. Er zijn zeer vele pogingen ondernomen om het begrip kasteel te definiëren, zelfs zoveel dat een typologisch overzicht van verschillende soorten definities opgesteld zou kunnen worden.⁽¹⁾ In deze jungle is het verstandig een functionele definitie te hanteren, waarbij wordt uitgegaan van wat in de middeleeuwen door de tijdgenoten als een kasteel werd ervaren. Dit criterium leidt automatisch tot een ruime definitie, omdat we ons dan moeten concentreren op de overeenkomsten, de minimum-criteria, waaraan een kasteel in de ogen van de middeleeuwse mens moest voldoen. Temidden van een uiterst ruim scala aan termen en verschijningsvormen treffen we dan steeds twee elementen aan, die in een kasteel vertegenwoordigd behoorden te zijn. Deze elementen zijn: verdedigbaarheid en bewoonbaarheid.⁽²⁾

De mate waarin deze beide begrippen samengaan, kan echter sterk verschillen. Het hangt af van verschillende factoren, zoals de financiële draagkracht en de sociale positie van de eigenaar of bewoner, de periode waarin het kasteel werd gebouwd en gebruikt en de regionale situering van het kasteel. In het algemeen kunnen we stellen, dat de nadruk op beide verschijnselen kan variëren van 95% bewoonbaarheid en 5% defensie tot 95% defensie en 5% bewoonbaarheid. Over het algemeen is het element verdedigbaarheid, behalve bij kastelen van de hoge adel, zoals graven en hertogen, in de minderheid. Daarnaast is bij de hoge adel het element bewoonbaarheid van een kasteel vaak ingevuld met een flinke dosis representativiteit, gekoppeld aan allerlei bestuurlijke, juridische en administratieve functies.

De verdedigbaarheid is niet in alle streken, voor alle sociale groepen en in alle tijden hetzelfde. Zo betekent verdedigbaarheid voor een kleine edelman in de late middeleeuwen vooral verdedigbaarheid tegen de plundertochten van zijn naaste burens, terwijl een landsvorst zijn kastelen vooral tegen vijandelijke legers moet verdedigen.

Hoe wij ons de concrete invulling van het begrip verdedigbaarheid door de middeleeuwse overheid moeten voorstellen, blijkt uit een aantal toevallig bewaard gebleven bepalingen om het bouwen van versterkte huizen tegen te gaan. In deze bepalingen, uitgevaardigd door de graaf van Holland ten behoeve van de steden Leiden, Delft en Dordrecht in 1351-1352 werd verboden, huizen te bouwen met een muurdikte van meer dan anderhalve steen of twee steens dik (dus 45 of 60 cm) in het opgaande werk.⁽³⁾ Dit gold dus als een militaire sterkte die door stadsbesturen gevaarlijk werd gevonden. Bij dit gegeven moeten twee kanttekeningen worden geplaatst. Ten eerste nam vanaf het midden van de veertiende eeuw de militaire betekenis van deze muurdikte af vanwege de toenemende kracht van het vuurgeschut. Tegen het einde van de vijftiende eeuw was het vuurgeschut zo krachtig geworden, dat het met gemak door een tot anderhalve meter dikke muren heen schoot. Het criterium van 60 cm dik opgaand werk als reëel verdedigbaar gaat vanaf

het begin van de vijftiende eeuw dan ook niet meer op. De tweede kanttekening is dat het hier ging om in baksteen uitgevoerde kastelen, zoals die ook in het midden en noorden van Limburg veel voorkomen. Voor de in natuursteen, vooral in mergel, uitgevoerde kastelen die wij aantreffen in Zuid-Limburg moesten de muren veel dikker zijn, omdat mergel nu eenmaal zachter en minder taai is dan baksteen. Tegenover de verdedigbaarheid van een 60 cm dikke bakstenen muur staat een dikte in mergel van ongeveer 1,2 tot 1,5 meter. De muren van in natuursteen uitgevoerde kastelen, ook van bijvoorbeeld Montfort waar een hardere steensoort is gebruikt, zijn in de regel dan ook veel dikker.

Ook wat betreft het begrip bewoonbaarheid treffen we een zeer breed scala van gebouwen met zeer diverse functies aan. Het kan variëren van residenties van landsvorsten tot de woning van leden van de (lage) adel of van bestuursambtenaren van kerkelijke of overheidsinstellingen, voor wie het kasteel fungeerde als het beheers- en bestuurscentrum van een groot of klein goederenbezit.

Al deze elementen hebben hun weerslag gehad op de concrete bouwkundige en typologische ontwikkeling van het kasteel in Nederland. ⁽⁴⁾ De concrete architectuur werd vooral bepaald door de eisen en behoeften van de adellijke levenswijze. Het kasteel is in zijn verschijningsvorm dan ook in belangrijke mate een uitdrukking van de sociale, economische, politieke en militaire positie van zijn bouwheer. ⁽⁵⁾ De feodale maatschappij was overigens niet statisch. De adel en de ridderschap, zoals die oorspronkelijk in de elfde en twaalfde eeuw tot stand waren gekomen, kregen vanaf de veertiende eeuw gezelschap van een nieuwe groep: de dienstadel (ministerialen). Het betrof de zogeheten onvrijen die invloedrijke en soms erfelijke ambten verwierven aan de vorstenhoven. Vanaf de vijftiende eeuw (en soms al vroeger) gaf het hofleven belangrijke impulsen voor de nieuwe kasteelarchitectuur. Dat neemt niet weg dat het gros van de kastelen werd bewoond door de lage adel die de architectonische ontwikkelingen soms niet kon of wilde volgen en, als deze al daartoe overging, dat meestal zeer laat deed.

In dit overzicht wordt de nadruk gelegd op de kastelen waarin het element verdedigbaarheid duidelijk aanwezig is. Hiermee valt een grote groep omgrachte behuizingen ('moated sites') af. Deze 'moated sites', niet te verwarren met motte-kastelen, deden vooral dienst als representatieve woningen van de lage adel, waarbij in de architectuur militaire elementen hoogstens als uiting van status werden toegepast.

Vroege territoria en hun machtscentra: van militair machtsvertoon tot residentie.

De vroegste ontwikkeling van het kasteel als private versterking en woning vond plaats rond het jaar 1000. De oudere Karolingische en post-Karolingische walburchten waren nog grootschalige, door het centrale gezag aangelegde vluchtburchten voor grote gemeenschappen, alleen bestemd voor tijden van gevaar. In Limburg kennen we uit deze periode voorbeelden van omwalde en omgrachte terreinen in Beek en in Vlodrop aan de Rode Beek. ⁽⁶⁾ De exacte datering is onduidelijk, maar het is waarschijnlijk dat ze dateren uit deze periode toen de feodale adel nog niet sterk ontwikkeld was.

Vanaf de late tiende eeuw vond er in Noordwest-Europa echter een herordening van de maatschappij plaats, waarbij enerzijds het centrale gezag van de oude gevestigde koninkrijken afbrokkelde en ineenstortte, anderzijds kleine, nieuwe territoriaal georganiseerde heerschappijen werden gevormd. De nieuwe dynasten waren zowel afkomstig uit de oude, veel internationaler georiënteerde karolingische adel als uit een nieuwe groep van krijgslieden ('milites'), die zich vanwege de grote militaire activiteit in de elfde eeuw een belangrijke positie hadden kunnen verwerven en zich voor hun diensten rijkelijk lieten belonen (meestal in de vorm van beleningen) met grondbezit.

Deze nieuwe sociale groep van territoriale dynasten heeft in het Maas-Rijn gebied vooral twee typen versterkingen gebouwd, namelijk de motte-kastelen en de zaalbouwen of grote torens. Beide typen markeren het duidelijkst de beide polen van functionele eisen, waaraan een kasteel in deze periode moest voldoen: de motte met een primair defensieve functie en de zaalbouw met een primair bestuurlijke en representatieve functie. Mottes treffen we dan ook vooral aan in veroveringssituaties of pas veroverde of ontgonnen gebieden. De residentiële zaalbouw vinden we vooral in de oude cultuurgebieden met een min of meer geordende maatschappelijke structuur.

Het is denkbaar dat enkele van de oudste burchten, die we in ons gebied kennen uit de beschrijving van de machtsstrijd tussen de graven Balderik en Wichman (rond 1000), van de geschiedschrijver Alpertus van Metz, mottekastelen geweest zijn. (7) Niet alle dynasten konden zich in deze woelige tijden staande houden. Bij de families die hier wel toe in staat waren, vinden we een zeer sterke identificatie met hun oorspronkelijke burcht (de 'Stammburg'), van welk type deze ook was. Dit blijkt uit de naamgeving, want de naam van de stamburcht ging in veel gevallen over op de familie en het door hen beheerste territorium. De heren van Geldern, Limburg, Heinsberg, Kessel, Cuijk, Loon, Mereheym, Valkenburg en Wassenberg zijn hier goede voorbeelden van. Hun kastelen werden het centrum van het gelijknamige territorium.

De bouw van kastelen werd versneld in de elfde en twaalfde eeuw, toen een territoriale machtsstrijd in het Maas-Rijngebied werd gevoerd. Enkele van de hierboven genoemde dynasten, met name die van Brabant, Gelre, Limburg, Loon, Kleef en Gulik slaagden er in om, samen met de bisschoppen van Luik en Utrecht, de landsheerlijke status te bereiken en een min of meer afgerond territorium op te bouwen. Anderen, zoals de graven van Kessel en de heren van Heinsberg, Valkenburg en Cuyk, waren minder succesvol en bleven in een soort semi-landsheerlijke status steken tot hun kleine, versnipperde territoria in de dertiende en veertiende eeuw uiteenvielen en grotendeels door de grote landsheren werden opgeslokt. Weer anderen, zoals de heren van Mereheym, zijn er niet eens in geslaagd zelfs maar een semi-landsheerlijke status te bereiken.

Fig. 4.1 Gravure uit omstreeks 1873 van de Oudenborgh te Merum.

Ook treffen we hier en daar nog restanten aan van het oorspronkelijke, pre-feodale centrale gezag, vooral in de tiende en elfde eeuw. Zo werd aan het Vrijthof in Maastricht in de tiende eeuw, als een tegenhanger van de Sint Servaaskerk, een hertogelijke palts gebouwd: een stenen gebouw van ongeveer 35 bij 10 meter met een grootse allure. (8) De palts werd gebouwd door de hertogen van Neder-Lotharingen - een gebied dat deel uitmaakte van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Keizer. De hertogen zagen Maastricht als één van hun belangrijke steunpunten. Dit paltsgebouw is één van de oudste voorbeelden van een vorstelijke residentie, zoals die in de twaalfde en dertiende eeuw ook door de nieuwe landsheren zouden worden gebouwd. Bij deze gebouwen gaat het echter vooral om residenties met een representatieve en bestuurlijke functie. Hoewel we van het uiterlijk van deze residenties weinig weten, lijkt het erop, dat ze meestal onversterkt waren. Als er wel versterkingen aanwezig waren, zijn die meestal, zoals bij voorbeeld bij het Gravenhof te Zutphen in het midden van de twaalfde eeuw, later toegevoegd. Strikt genomen vallen deze residenties dan ook buiten de definitie van kasteel, zoals we die hierboven omschreven hebben.

Vorstelijke residenties en pre-stedelijke nederzettingen

De zoëven genoemde palts in Maastricht werd in de dertiende eeuw afgebroken. In vrijwel alle Limburgse steden is de pre-stedelijke nederzetting waarschijnlijk gekoppeld geweest aan een residentie of een versterking die in de late middeleeuwen werd ontmanteld of verplaatst. De aanwezigheid van een residentie zal veelal hebben samengehangen met de controle die territoriale heren, zoals de hertog van Limburg en de graaf van Gelre, wensten uit te oefenen op de nederzettingen in hun gebied. De ontwikkeling van deze residenties die soms wel en soms niet versterkt waren, is kenmerkend voor de ontluikende macht van de steden en het op den duur tanende gezag van een heer in de stad: ze dateren meestal uit de twaalfde of dertiende eeuw en zijn aan de rand van de (pre)-stedelijke nederzetting gelegen.⁽⁹⁾ Van het uiterlijk van deze residenties is alleen in enkele gevallen iets bekend.

In Sittard moeten de hertogen van Limburg een residentie gehad hebben in de noordwesthoek van de stad. Hier werden op enkele plaatsen sporen van grachten uit de elfde tot dertiende eeuw aangetroffen. Die zouden de kerk, een voorhof en de burcht omsloten kunnen hebben. Mogelijk dat het 'Huis op de Berg' zelfs refereert aan een mottekasteel. Rond 1300 kwam Sittard in handen van de heren van Valkenburg en lijkt er een einde te zijn gekomen aan deze residentie.⁽¹⁰⁾

Het 'castrum' of kasteel van Roermond, alleen bekend uit een vermelding in het Siegburgs Mirakelboek van rond 1185, moet hebben gelegen op het Buitenop. Het is aannemelijk gemaakt dat hier aan het einde van de twaalfde eeuw de zoon van de hertog van Limburg zijn gezag uitoefende.⁽¹¹⁾ Toen Roermond definitief onder Gelderse heerschappij kwam, werd het Buitenop de zetel van de voogdij, waar de vertegenwoordiger van de graven en hertogen van Gelre resideerde. De oude voogdij werd in 1388 gesloopt.

In Venlo deed zich een vergelijkbare situatie voor. Het Hertogenhof, gebouwd rond 1275, zal door de graaf (en later hertog) van Gelre zijn gebruikt als een tijdelijke residentie. De bewoning op dit perceel gaat terug tot in de negende eeuw.⁽¹²⁾ Het Hertogenhof was in de late middeleeuwen geen zelfstandig verdedigbare versterking meer en lag binnen de stadsmuren; aan het einde van de zestiende eeuw werd het complex gesloopt.

Ook in Gennep lag aan de zuidelijke stadsrand een versterking, het kasteel Lonenstein. Aangezien niet bekend is wanneer Lonenstein werd aangelegd is het onduidelijk of het tot de vroege residenties mag worden gerekend. Gennep behoorde tot in de vijftiende eeuw tot Gelre. Het kasteel Lonenstein is waarschijnlijk tijdens de Gelderse heerschappij gebouwd.⁽¹³⁾ In 1412 werd bepaald dat dit kasteel zou worden ontmanteld. Het bouw materiaal werd gebruikt voor de versterking van het Gennepershuis. Blijkbaar was het belang van Lonenstein zo gering geworden, dat heer Jan van Loon, afkomstig uit het huis van Heinsberg, besloot dat de verdediging van het Gennepershuis meer nadruk moest krijgen.⁽¹⁴⁾

Fig. 4.2 Het Gennepershuis bij de monding van de Niers.

Heerlen neemt een aparte plaats in binnen dit overzicht. Hier voelde men in de dertiende eeuw duidelijk de Brabantse invloed. Toen de heer van Heerlen, graaf Dirk van Ahr-Hochstaden, in 1244 een versterking wilde bouwen, moest hij hiervoor toestemming vragen aan hertog Hendrik II van Brabant. Deze versterkte nederzetting, het Landsfort genaamd, fungeerde in haar geheel als een kasteelachtige vesting. Het Landsfort ontstond rond 1225, in een periode dat het een speelbal moet zijn geweest tussen de hertog van Brabant en de bisschop van Keulen, wier machtsstrijd in 1288 culmineerde in de slag bij Woeringen. Het werd in 1239 verwoest maar kort daarna weer hersteld en functioneerde nog tot in de zestiende eeuw als het toevluchtsoord voor de bevolking. De versterking

bestond uit een ringmuur, voorzien van een twaalf meter brede gracht, met drie poorten waarvan er één werd geflankeerd door de Schelmentoren. De binnenbebouwing werd gedomineerd door de toren van de Pancratiuskerk die voorzien was van schietgaten. ⁽¹⁵⁾

Fig. 4.3 Maquette van het dertiende-eeuwse Landsfort te Heerlen. Collectie Thermenmuseum.

Weert viel vanaf de twaalfde eeuw onder het voogdijschap van de heren van Horn, die het kasteel de Aldeborch zullen hebben gebouwd. ⁽¹⁶⁾ Dit werd in 1455 vervangen door een groot nieuw kasteel van het vierkante type, de Nijeborg, aan de rand van de stad (fig. 4.5). In Weert lijkt de invloed van de heer, in tegenstelling tot andere steden, nog vrij lang dominerend te zijn geweest.

Fig. 4.4 Stadsplattegrond van Weert door Jacob van Deventer (circa 1550) met daarop aangegeven de Aldeborch (1) en de Nyeborgh (2). Collectie Rijksarchief Limburg.

De zaalbouw

De torens en zaalbouwen dateren in hoofdzaak uit de elfde en twaalfde eeuw. Als vuistregel kunnen we hanteren, dat de zaalbouw een grotere variant is van de toren. Dit kasteeltype was in de eerste plaats bedoeld als residentieel machtscentrum. De functie van de zaal was de heer zijn gezag te laten uitoefenen en recht te laten spreken, bestuurlijke zaken te regelen en bezoekers te ontvangen. Dergelijke kasteeltypen werden doorgaans alleen gebouwd als het gezag van de heer enigermate gevestigd was en de bevolking gepacificeerd. We kunnen stellen, dat de regionale adel met de architectonische vorm van de (meestal enigszins rechthoekige) toren de palts-architectuur van de Duitse keizer imiteerde. Het gaat om grote rechthoekige of vierkante zaaltorens, meestal zo'n 12 bij 20 á 30 meter, minimaal 12 tot 14 meter in het vierkant.

De oudste residentie van dit type in Limburg was de hierboven vermelde Maastrichtse palts. Voorzover bekend was de Maastrichtse palts niet apart versterkt; ze lag waarschijnlijk in de stad, beschermd door de stadsverdediging. De meeste torens en zaalbouwen werden echter wel beschermd door een eigen wal of gracht. Dit geldt in elk geval voor de oudste bouwfase van het kasteel van Valkenburg. Die bestond uit een zaalbouw uit breuksteen en Maaskiezel, buitenwerks 12 bij meer dan 20 meter, met een muurdikte van ruim twee meter, opgetrokken op een ongeveer dertig meter hoge mergelrots. Deze oudste stenen zaalbouw werd verdedigd door een aarden wal. Het kasteel van Valkenburg is een uniek geval, omdat we de datering vrij exact kennen. Het is gebouwd omstreeks 1115 door de heren van Heinsberg, die zich hierna Van Valkenburg zijn gaan noemen. Het oudste kasteel is kort daarna in 1122 door keizerlijke troepen van Hendrik V belegerd en verwoest. Brandsporen en afbraak zijn archeologisch teruggevonden. ⁽¹⁷⁾

Fig. 4.5 De plattegrond van de ruïne van Valkenburg, bijgewerkt met de gegevens van het bouwhistorisch onderzoek tot 1980. Tekening P. Nolte. (naar: Renaud, 'Over de bouwgeschiedenis van Valkenburg')

Bij opgravingen in de motte-burcht van Kessel bleek dat in de heuvel een oudere, enorme

toren schuilging, buitenwerks 14 bij 16 meter, muurdikte twee meter, daterend uit het de eerste helft of het midden van de elfde eeuw.⁽¹⁸⁾ De toren, gebouwd uit breuksteen, vermengd met Romeins afbraakmateriaal, is ongetwijfeld de stamburcht van de graven van Kessel, die voor het eerst rond 1070-1080 in de bronnen voorkomen. De oudste toren van Kessel zal waarschijnlijk door een stenen ringmuur, een gracht en/of een palissade of wal zijn omgeven.

Fig. 4.6 Een reconstructie-tekening van de elfde-eeuwse zaalbauw te Kessel. Tekening T. Baselier. (naar: Renaud, 'De Keeverberg')

De imposante ruïne van de Ouden Borgh bij Merum is eveneens het restant van een zaaltoren. Het muurwerk bestaat uit vulmuurwerk met een bekleding van tuf en kolenzandsteen en heeft een dikte van 3,80 meter. Een zijde meet buitenwerks 14,50 meter.⁽¹⁹⁾ Het was de residentie van de heren van Mereheim, een van de invloedrijke geslachten in het Maasdal gedurende de elfde tot en met de dertiende eeuw.⁽²⁰⁾

Fig. 4.7 De Ouden Borgh te Merum, aangegeven op een achttiende eeuwse kaart.

Het motte-kasteel

Naast de zaaltorens waren in de elfde en twaalfde eeuw de motte-kastelen het meest voorkomende kasteeltype. Het is een kasteeltype dat in veel sterkere mate dan de zaalbauw op militaire dominantie is gericht. In met name de Duitse literatuur bestaat grote onenigheid over de criteria waaraan een echte motte moet voldoen. We volgen hier de definitie, zoals die in de jaren zeventig door een werkgroep van de Universiteit van Amsterdam is opgesteld.⁽²¹⁾ Deze luidt als volgt: "Een motte is een heuvel die geheel of gedeeltelijk kunstmatig is, een regelmatige vorm heeft met steile kanten, gewoonlijk omringd door een droge of natte gracht. De constructie heeft tot doel de fortificaties, die op het gehele oppervlak van het bovenste platform zijn aangebracht, effectiever te kunnen verdedigen en de omgeving te kunnen domineren. Een lager gelegen voorburcht is meestal met de motte verbonden".

Mottes van dit soort zijn minimaal drie meter hoog. Deze hoogte correspondeerde met twee maal manshoogte, hetgeen een waardevol tactisch voordeel was. Een paard kon daar niet overheen springen, voor lansen was men onbereikbaar en het enige dat te vrezen viel, waren pijl en boog; maar ook wat dit laatste betreft was men - bōven de tegenstander - strategisch in elk geval in het voordeel. In het algemeen zijn mottes militaire versterkingen, offensief bedoeld, bestemd om gebieden te veroveren, te onderwerpen of te koloniseren.

Een belangrijk voordeel van het mottekasteel was, dat de diameter van het bovenste platform zo gering was, dat het met een kleine bezetting goed verdedigbaar was. Ook de aanleg van een motte ging relatief snel. Er waren geen gespecialiseerde vaklieden nodig. Zo hebben Engelse archeologen berekend, dat een kleine motte met een hoogte van vijf meter en een diameter op de top van vijftien meter, door vijftig personen in ongeveer veertig werkdagen kon worden opgeworpen.⁽²²⁾

Fig. 4.8 Het opwerpen van een motte afgebeeld op het tapijt van Bayeux, elfde eeuw.

De eerste bebouwing op de motte was meestal een houten toren, verdedigd met een palissade op de rand van het platform. Het gegeven, dat op deze haastig opgeworpen mottes alleen eenvoudige houten torens en palissaden voorkomen, duidt niet alleen op een gebrek aan tijd. Een belangrijke reden was ook dat men op zo'n snel opgeworpen berg grond geen zware stenen funderingen kon zetten, omdat de losse grond vaak nog inklonk. Zware stenen funderingen zouden simpelweg scheuren, instorten of van de kunstmatige heuvel afglijden. Wel werd de houten toren dikwijls na enige decennia opgevolgd door een stenen toren. Door de (meestal latere) aanleg van stenen ringmuren rondom de motte, zoals te Stein geschiedde, ontstond er ruimte voor een grotere zaal buiten de woontoren.

Het is waarschijnlijk dat vele mottes in een conflictsituatie zijn aangelegd en maar heel kort hebben gefunctioneerd. Het hoeft ons dan ook niet te verbazen, dat we van een groot aantal mottes niet weten, door wie ze bij welke gelegenheid gesticht zijn.⁽²³⁾ Voorbeelden van dergelijk mottes zijn de motte de Koppelberg bij Dieteren (gem. Susteren) waar de heuvel nog zeven meter hoog is en de kleine motte de Bolberg bij Posterholt met een heuvel van circa drie meter hoog omgeven door grachten. Ook grotere mottes met al even raadselachtige oorsprong komen voor. Een voorbeeld, nabij Echt-Diergaarde, is de Bollenberg, een heuvel met een diameter van ongeveer veertig meter en een hoogte van rond de vijf meter. Centraal rond de motte ligt een walsysteem. Tevens zijn sporen van een voorhof zichtbaar.⁽²⁴⁾

Fig. 4.9 De motte de Koppelberg te Dieteren (Susteren).

In geen enkele van de kleinere mottes in Nederland is onderzoek verricht. Om toch een beeld te krijgen van de bebouwing op zo'n motte kunnen we gebruik maken van de opgravingsresultaten van de motte Hoverberg bij Birgelen, enkele kilometers over de Duitse grens bij Roermond. De motte dateert uit het begin van de twaalfde eeuw en is rond het midden van de twaalfde eeuw verwoest. De heuvel was 6,5 meter hoog en nogal steil. Onderaan de motte lag een flinke gracht. Op het plateau met een totale diameter van circa veertien meter werd een centraal geplaatste, bijna vierkante houten toren aangetroffen van 5,6 bij 5,2 meter. De constructie van de toren bestond uit zware ingegraven palen op ongeveer 1,2 meter afstand van elkaar. Hiertussen zat een liggende balk, waar weer een richel in was aangebracht waarop een vlechtwerkwand was opgetrokken. Naast de toren lagen een waterput en twee rechthoekige zogenaamde 'Grubenhäuser'. Dat zijn kleine, enigszins in de bodem ingegraven houten constructies, waarin meestal een of ander handwerk werd uitgeoefend; op de Hoverberg ging het om de werkplaats van een smid.⁽²⁵⁾ Deze elementen passen goed bij een militaire campagne: een uitkijktoren en een smid om wapens te vervaardigen of te herstellen. Deze motte is misschien maar zeer kort, hoogstens enkele tientallen jaren in gebruik geweest.

Fig. 4.10 Opgravingsplattegrond van de Hoverberg (D). (naar: Herrnbrodt, 'Die Ausgrabungen')

De kleine mottes die maar tijdelijk in gebruik geweest zijn, zijn in Limburg grotendeels verdwenen. In 1981 werden in Limburg nog twintig mottes geteld.⁽²⁶⁾ Dit aantal moet veel hoger zijn geweest, maar latere (land)bouwactiviteit heeft een groot aantal van deze markante aardhopen doen verdwijnen.

Niet alle mottes zijn slechts tijdelijk gebruikt. Nadat in Kessel de hiervoor besproken

oudste zaaltoren in de eerste helft van de twaalfde eeuw door geweld verwoest was, werd in de tweede helft van de twaalfde eeuw over de restanten een grote motte opgeworpen, die nu nog negen meter hoog is en een bovenplatform heeft van 33 bij 27 meter. De motte werd (mogelijk pas na enige tijd) bekroond door een tufstenen ringmuur. Deze ringmuur had een ovale vorm en steunberen aan de binnenkant als fundament voor een weergang op groundbogen ter verdediging. Twee nog bestaande, massieve halfronde torens aan de noordzijde versterkten de verdediging. Binnen de ringmuur bevond zich, vermoedelijk aan de oostzijde, een woongebouw of toren. Een dergelijke zware muur op een kunstmatige heuvel heeft mogelijk grote constructieve problemen met zich meegebracht. Toch is dit twaalfde-eeuwse mottekasteel tot in deze eeuw bewoond gebleven en de kern blijven vormen van de latere bewoning.

Er zijn meer mottes die langere tijd in gebruik zijn gebleven. Ze werden - net als Kessel - aangepast aan de veranderende tijden en het stijgend aanzien van de bewoner, waardoor ze op de duur een residentiële functie kregen, zoals in Stein en Millen het geval was. Zoiets is waarschijnlijk ook gebeurd met de reusachtige motte van Limbricht. Het huidige huis dateert uit de zeventiende eeuw; we weten echter niet precies wat hier in de middeleeuwen stond. ⁽²⁷⁾

In een aantal gevallen werd de motte verlaten omdat de bewoners een geheel nieuwe, verder weggelegen lokatie verkozen. Dit was het geval in Gulpen, waar de 'Abschnittsmotte' de Borggraaf⁽²⁸⁾ waarschijnlijk werd verlaten ten behoeve van de Neuborg, voor het eerst vermeld in 1289. Mogelijk geldt dit ook voor de Heksenberg nabij kasteel Grasbroek (Limbricht) en de zogenaamde Drususberg, op driehonderd meter afstand van de toren bij Merum. Het betreft hier in beide gevallen een kunstmatig opgeworpen heuvel die waarschijnlijk van middeleeuwse oorsprong is; de Drususberg werd aan het einde van de negentiende eeuw afgegraven. Meestal echter werd alleen de motte zelf verlaten en concentreerde de bewoning en de bebouwing zich op de voorburch of neerhof, zoals te Wijnandsrade en Schinnen (Ter Borch).

Fig. 4.11 De 'Abschnittsmotte' de Borggraaf te Gulpen.

De veelhoekige torens

Het belangrijkste afzonderlijke element van de kastelen uit de elfde tot dertiende eeuw in West-Europa waren de torens. In de twaalfde eeuw werden deze op twee verschillende manieren toegepast. Als muurtorens in de ommuring kregen ze vooral een defensieve functie. Als hoofdtoren van het kasteel, de donjon, combineerden ze de functie van verdediging met die van de voornaamste woonvertrekken van de heer.

De oudste zaaltorens waren vierkant of rechthoekig. Vanaf de late twaalfde eeuw werden de vierkante of rechthoekige torens als hoofdtoren van een kasteel in toenemende mate vervangen door veelhoekige en ronde torens. De ronde torens waren militair effectiever omdat ze veel moeilijker ondermijnd konden worden. Toch kleefden er aanzienlijke bezwaren aan de toepassing van de ronde toren. In militair opzicht is een ronde toren door boogschutters lastig te verdedigen, omdat er veel dode hoeken optreden. Qua wooncomfort en indeling van de binnenruimten zijn ronde torens ook nogal onpraktisch. Om dit probleem op te lossen ging men er met name in de Franse en Engelse kasteelarchitectuur vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw in toenemende mate toe over een veelhoekige hoofdvorm toe te passen. Veelhoekige torens zijn uit het oogpunt van wooncomfort veel geschikter dan ronde torens, omdat de binnenruimte veel gemakkelijker onderverdeeld kan worden. Verder zijn de veelhoekige torens ook militair

gezien vanuit flankeringsoogpunt erg effectief, omdat er geen dode hoeken optreden.

In de Franse en Engelse kasteelarchitectuur treffen we vanaf het tweede kwart van de twaalfde eeuw de veelhoekige torens aan in alle variaties. Ook tussenoplossingen, zoals ronde torens met veelhoekige binnenruimten komen voor. Voor dit type torens vormt Nederland de uiterste rand van het verspreidingsgebied, dat zich via Frankrijk naar Engeland, Bohemen en de Elzas uitstreckte.

Het meest sprekende voorbeeld van dit type torens dat binnen de Nederlandse landsgrenzen bekend is, werd opgegraven op het kasteel Valkenburg in Zuid-Limburg. Het gaat om een enorme zestienhoekige toren met een middellijn van circa zestien meter bij een muurdikte van rond de twee meter. Hij werd, na de verwoesting in 1122, rond 1160-1170 als hoofdtoren van de herbouw van het kasteel opgericht. Korte tijd later, tegen 1200, werd de grote zestienhoekige toren vervangen door een kleinere tienhoekige toren. (29)

Fig. 4.12 Een luchtfoto van de ruïne van Valkenburg, met in het midden boven fundamenteën van de twee veelhoekige torens. zie ook figuur 4.4).

Ook in de directe omgeving, vooral in het graafschap Loon net over de huidige grens met België, kwamen in de twaalfde eeuw veelhoekige torens voor. Het betreft onder meer de achthoekige toren gelegen op een kleine motte te Kessenich, te dateren omstreeks 1160(30). De graaf van Loon was zelf verantwoordelijk voor de achthoekige toren van Brustem (kort vóór 1171) en de tienhoekige toren van Kolmont (circa 1170-1175), die net als in Valkenburg een diameter heeft van maar liefst zestien meter. (31) Het meest noordelijke voorbeeld van deze veelhoekige torens, strikt genomen ook buiten de provincie Limburg, is het kasteel van Heusden. In eerste instantie werd daar in de loop van de twaalfde eeuw een achthoekige toren gebouwd met een diameter van acht meter, waarschijnlijk op een motte. In de volgende fase werd hier een onregelmatige ringmuur gebouwd, waaraan later een veel grotere achthoekige toren werd toegevoegd, omringd door een eigen gracht met een diameter van alweer circa 16 meter. (32) De officiële datering van deze laatste toren is de veertiende eeuw, wat enigszins archaisch lijkt voor een dergelijke structuur.

Een problematisch geval is de achthoekige, beter gezegd rechthoekige toren met aan beide zijden een absis met $3/8$ sluiting, van de Oudborg te Swalmen (binnenwerks 9,50 meter bij 4,80 meter). Deze toren was gelegen op de hoek van een rechthoekige vleugel binnen een vierkante opzet. Het is echter niet waarschijnlijk dat deze toren uit dezelfde periode dateert als de torens van Valkenburg en die in het graafschap Loon. Men neemt aan dat voor de toren van Swalmen een datering in de veertiende eeuw waarschijnlijker is. (33)

Fig. 4.13 Plattegrond van kasteel de Oudborg te Swalmen

Het ronde en onregelmatig ronde kasteel

Bij het kasteel van Stein zijn de sporen te zien van een wat latere aanpassing van stenen gebouwen op een motte. Waarschijnlijk omstreeks 1200 heeft men op de top van een uitloper van een heuvelrand een grote ronde toren gebouwd met een muurdikte van meer dan drie meter. Daarna heeft men rond de toren een motte opgeworpen van ongeveer acht meter hoog, mogelijk voorzien van een houten palissade. Nadat de opgeworpen grond was

ingeklonken, werd een veelhoekige ringmuur aangelegd, waarlangs woongebouwen stonden.

In het begin van de dertiende eeuw raakt de motte in onbruik, in elk geval voor de grote kastelen van de hoge adel. Dat is ook niet verwonderlijk, want een kunstmatige heuvel levert voor stenen gebouwen, die steeds meer voorkwamen, zettingsproblemen op. Bovendien was er vanaf het begin van de dertiende eeuw sprake van een sterk toegenomen behoefte aan wooncomfort. De buitengewoon krappe ruimte die een heuveltop bood, bleek te weinig mogelijkheden te bieden. Men zocht naar andere oplossingen en verplaatste het kasteeltype van een ringmuur op een kunstmatige heuvel, de eindfase van de grote mottes dus, naar de begane grond, met een gracht eromheen. Zo ontstonden er kastelen die perfect of onregelmatig rond waren. Een interessante theorie is dat alleen de zuiver ronde burchten gebouwd zijn op ongerepte grond, waar niets het zicht in de weg stond.⁽³⁴⁾ Het is dan namelijk vrij simpel een touwtje aan een paal te spannen en een perfect ronde cirkel uit te zetten. De onregelmatig ronde of ovale burchten zouden dan volgens die theorie ontstaan zijn door het uitvlakken van een eerdere motte. Het resultaat hiervan is een soort uitgevlakte pannenkoek, die niet exact rond is. De metselaar kan dit probleem oplossen door de lijn van de onregelmatige pannenkoek te volgen en tegen de onregelmatig uitgevlakte grond aan te metselen, zodat het binnenplein iets verhoogd wordt. Dit is een interessante theorie; de algemene geldigheid ervan valt echter voorlopig moeilijk aan te tonen bij gebrek aan gegevens. Niettemin is het in enkele gevallen bewijsbaar, dat onregelmatigheden in latere kasteelplattegronden veroorzaakt zijn door het uitvlakken van een oudere motte.⁽³⁵⁾

Van de onregelmatig ronde of ovale burchten hebben we in Limburg een aantal fraaie voorbeelden. Een voorbeeld van een perfect ronde schildmuur met steunberen aan de binnenkant en een ronde toren in het midden is de oudste opzet van het kasteel van Geysteren, die dateert van circa 1200. Het gaat om een vrij klein kasteel met een diameter van ongeveer 23 meter en een toren met een buitendiameter van tien meter. Volgens de theorie zou het hier dus moeten gaan om een nieuwe aanleg. Interessant is ook de volgende fase (eerste helft dertiende eeuw), waarbij we zien, dat een stuk van de ronde ringmuur wordt vervangen door een veelhoekige ringmuur.⁽³⁶⁾

Van de onregelmatig ronde kasteelvorm bezit Limburg een prachtig voorbeeld in het kasteel van Horn. Het betreft een dertiende-eeuwse aanleg van een ronde grondvorm, oorspronkelijk voorzien van vier ronde torens en een uitspringende vierkante poorttoren. Hierdoor was de flankering optimaal verzekerd. Later werd één toren afgebroken en ontstond er een hoek.⁽³⁷⁾ Hoewel de mogelijkheid van een oudere motte als verklaring van de onregelmatig ronde vorm ook bij Horn wel eens is geopperd⁽³⁸⁾, staat het in het geval van Millen wel vast dat de onregelmatig ronde vorm van de weermuur, waarin in elk geval een zware ronde toren en een hoefijzervormige halfronde toren zijn opgenomen, werd veroorzaakt door de aanwezigheid van een oudere motte. In dit geval wordt echter aangenomen, dat de datering van de bouw van deze ronde weermuur in de veertiende eeuw moet worden geplaatst.⁽³⁹⁾

In enkele andere gevallen blijkt, dat een ronde hoofdvorm van het kasteel tot stand gekomen is door een ronde schildmuur te leggen rond een oudere toren. Zo werd de toren van Borgharen, die waarschijnlijk dateert uit de twaalfde eeuw, kort daarna, in de dertiende eeuw, voorzien van een schildmuur.⁽⁴⁰⁾ Ook in het geval van Eijckholt, zijn er aanwijzingen voor een ronde opzet.

Fig. 4.14 Plattegronden van Geysteren (fase I-IV), Borgharen en Eijckholt (gem. Heerlen) schaal 1:700. (naar: Renaud, 'De gedaantewisselingen'; Monumenten van Geschiedenis en

Het veelhoekige kasteel

In de tweede helft van de dertiende eeuw zien we het ronde of ovale kasteeltype evolueren tot een veelhoekige of polygonale grondvorm. Bij deze kastelen komen we dan korte rechte zijden tegen, zoals bij de tweede fase van Geysteren. Deze vorm heeft twee belangrijke voordelen. In de eerste plaats geeft ze vanuit verdedigend oogpunt meer mogelijkheden tot flankerend vuur. Ten tweede geeft ze meer mogelijkheden om aan de binnenzijde woonvleugels onder te brengen.

Eén van de grootste en meest geavanceerde voorbeelden van het polygonale kasteeltype in onze gebieden is het kasteel van Montfort, gebouwd omstreeks 1260. Het is een veelhoekige ringmuur met torens op de hoeken en een grote zaal tegen één van de zijden. Het kasteel, oorspronkelijk waarschijnlijk geheel opgetrokken in natuursteen, is van een onnederlandse grootte en allure. Het is dan ook niet gebouwd door een lokale edelman, maar door een lid van een grafelijke familie, namelijk Hendrik, broer van de graaf van Gelre, en van 1247-1274 prins-elect (gekozen, maar niet gewijd) bisschop van Luik. Zeer modern en vooruitstrevend is de toepassing van een zogenaamde 'tour-à-bec', een toren met een punt (snaveltoeren) of wat de Engelsen noemen een 'prow'-tower, die kort na de bouw van het primaire kasteel er omstreeks 1280 aan werd toegevoegd. Deze toren diende vooral om schuine vlakken te creëren, zodat blijdekogels een zijwaartse richting krijgen, zodat ze zich niet met volle kracht door de muur konden boren. Het is een snuffje dat verder alleen wordt aangetroffen bij enkele Engelse, Franse en via de Franse invloed bij enkele Boheemse en Duitse torens. In de veertiende eeuw wordt Montfort een Gelders grafelijk kasteel. Het ziet er naar uit, dat in deze periode, tijdens een grote verbouwing in 1342 en 1343 binnen de dertiende-eeuwse ommuring de binnenbebouwing geheel werd vernieuwd. Het ging daarbij onder meer om een grote zaal, een kapel, een drossaardshuis en de verhoging van de poorttoren. ⁽⁴¹⁾

Fig. 4.15 Plattegrond van kasteel Montfort. In zwart is de natuursteen aangegeven, in wit de latere toevoegingen in baksteen voor het merendeel veertiende eeuw.

Het vierkante kasteel

In de loop van de dertiende eeuw zien we elders in Europa naast het polygonale kasteel ook het vierkante of rechthoekige kasteel ontstaan, aanvankelijk vaak met een grote ronde toren als donjon in het centrum of op één van de hoeken. Op de nog niet afgesloten discussie over de herkomst van dit type kasteel kan hier niet nader worden ingegaan. Voorlopig is het voldoende te constateren, dat het betreffende type het eerst lijkt voor te komen in Frankrijk, in het Île-de-France rond Parijs, en wel vanaf het begin van de dertiende eeuw.

Het is opvallend dat het vierkante kasteel in zijn zuivere vorm niet vroeg in Limburg is doorgedrongen. Wat Nederland betreft is dit kasteeltype allereerst waarschijnlijk alleen in Holland doorgedrongen via culturele banden van het Hollandse gravenhuis met Henegouwen en Noord-Frankrijk. ⁽⁴²⁾ We hebben het dan over de periode 1270-1280. In Limburg, Gelre en het Sticht dringt het type in zijn zuivere Franse vorm, dat wil zeggen rechthoekig met ronde of vierkante hoektorens en een poorttoren in het midden van een zijde (vergelijk Muiderslot), eigenlijk voor 1300 niet door. Als verklaring voor dit verschijnsel kunnen enkele hypothesen naar voren worden gebracht. In de eerste plaats is

Holland een land dat omstreeks 1300 nog vrij veel nieuw in cultuur gebracht land kende, veel meer dan Limburg, dat in het algemeen relatief vruchtbaarder was en al eerder in cultuur gebracht was. De meeste heerlijkheden in Limburg waren daardoor rond 1300 al van een kasteel voorzien en werden in Holland in deze periode meer nieuwe kastelen werden gebouwd dan in Limburg.

Een tweede verklaring ligt eveneens voor de hand. Vierkante kastelen eisen veel ruimte en bij voorkeur vlak land. Beide waren in Holland in 1300 voldoende voorhanden. Vooral in het heuvelachtige Zuid-Limburg moet het veel moeilijker zijn geweest voldoende ruimte voor een vierkant kasteel te vinden.

Hoe het ook zij, het vierkante kasteel werd in Limburg pas in een al aangepaste en ontwikkelde vorm aangelegd. Daarbij valt één element in ieder geval op. Het vroege vierkante kasteel kende in Limburg meestal een donjon, één hoofdtoren, die groter was dan de anderen. Voorbeelden zijn de kastelen Ter Horst en Grebben bij Grubbenvorst (fig. 4.17).⁽⁴³⁾ We moeten hier wel het nodige voorbehoud maken, want het vierkante kasteel in Limburg is nog slecht onderzocht.

Fig. 4.16 De plattegronden van kasteel Grebben te Grubbenvorst en kasteel Daelenbroek te Herkenbosch. (naar: Dilz, 'Het Gebroken Slot' en tekening M. Enderman, werkgroep restauratie TU Delft)

De omstandigheid dat de meeste vierkante kastelen die we in Limburg kennen, in Noord- of Midden-Limburg voorkomen en in baksteen zijn uitgevoerd, lijkt ten gunste van de 'ruimte'-hypothese te pleiten. Een vroeg vierkant kasteel is Daelenbroek, kort voor 1326 door Godfried III van Heinsberg gebouwd. Sinds kort is een groot deel van de plattegrond bekend. Het gaat om een zeer grote, vrijwel vierkante aanleg van ongeveer 40 bij 42 meter. Het lijkt erop dat er een nog grotere opzet gepland was maar dat deze nog tijdens de bouw is aangepast. Naast een ronde en een vierkante toren is nu ook een bijzondere schuin overhoeks geplaatste vierkante toren bekend.

De vierkante aanleg van kasteel Grebben te Grubbenvorst dateert van rond 1311, toen het in leen werd opgedragen aan Gelre. Hier gaat het om een wat kleinere aanleg, ruwweg 25 meter in het vierkant, met een zware ronde donjon op de hoek, een kleinere toren op de andere hoek en een overhoeks geplaatste vierkante toren op één van de andere hoeken. De overhoeks geplaatste torens van Grubbenvorst en Daelenbroek zijn een grote bijzonderheid: ze komen hoofdzakelijk in het Nederrijnse gebied voor, sporadisch in het Oversticht (de Waardenborg bij Holten) en in Gelre (Grunsfourt) en bijvoorbeeld nooit in Holland.⁽⁴⁴⁾

Er zijn meer vierkante kastelen die in aanleg waarschijnlijk nog wel uit de veertiende eeuw dateren, maar waarover veel minder bekend is. Een voorbeeld hiervan is het kasteel Well, qua basis-opzet circa 27 bij 27 meter met ook weer een zware ronde donjon op de hoek en oorspronkelijk zeer zwaar muurwerk, ongeveer 2,5 tot drie meter dik.

Het vierkante kasteel met ronde hoektorens en meestal een vierkante poorttoren in het midden van de zijden bleef de gehele veertiende en vijftiende eeuw een soort ideaal-typische vorm, waarnaar men streefde als men voldoende geld had en machtig genoeg was.

Fig. 4.17 Kasteel De Bongard te Bocholtz. (naar: Monumenten van Geschiedenis en Kunst

V).

Van het grote vierkante kasteel Bongard bij Bocholtz rest nog maar een kwart van de oorspronkelijke opzet. ⁽⁴⁵⁾ Het was een spectaculaire aanleg met ronde hoektorens en een vierkante poorttoren. Het werd gebouwd in het begin van de zestiende eeuw en bevat veel elementen die kenmerkend zijn voor de overgang van laat-gotiek naar vroeg-renaissance. De dubbele arcadengang langs het binnenplein is zo'n element. De traptoren en de arcadengang maken verder duidelijk dat er veel ruimtes verbonden moesten worden. De Bongard is ook bijzonder vanwege het decoratieve gebruik van natuursteen in combinatie met baksteen. Dit soort decoraties in de vorm van schaakbord-motieven was rond 1500 zeer geliefd in het Loire-dal en lijkt hier een late voortzetting van. ⁽⁴⁶⁾

Een ander voorbeeld van een groot, nieuw gebouwd, vierkant kasteel waarvan weinig rest is het in 1455 gebouwde kasteel de Nijeborg te Weert. Het werd gebouwd door de graven van Horn volgens een grootse aanleg (fig. 4.18, detail memorie-tafel). In 1702 is het door de troepen van Marlborough in puin geschoten. ⁽⁴⁷⁾

Fig. 4.18 Kasteel Nyeborgh te Weert, detail Memorie-tafel van Johanna van Moers, circa 1476

De woontoren

Ondanks het feit, dat grote kastelen in Limburg in tegenstelling tot de rest van Nederland relatief veel voorkomen, bestond de grote meerderheid van de kastelen uit de veertiende en vijftiende eeuw uit kleine versterkte huizen, gebouwd door de lagere adel en gebaseerd op het principe van de woontoren. Zoals we eerder hebben gezien, kan de stenen toren en de zaalbouw worden beschouwd als de oorsprong van het residentiële kasteel. In de elfde en twaalfde eeuw worden ze gebouwd door de belangrijkste territoriale vorsten van het gebied. In de loop van de dertiende en veertiende eeuw ontwikkelen de toren en de zaalbouw zich bij de hoge adel tot onderdelen van de hierboven besproken grotere kasteeltypen. Bij de lagere adel blijft in de gehele dertiende en veertiende eeuw de uit steen opgetrokken solitaire toren, al of niet ter bescherming door een aarden walletje, houten palissade en/of een gracht omgeven, een zeer algemeen toegepast kasteeltype. In Limburg kennen we funderingen van dergelijke torens uit Borgharen, Rijckholt en Stevensweert. ⁽⁴⁸⁾

Fig. 4.19 Reconstructie van de verschillende bouwfases van de woontoren te Holtrop (D). (naar: Piepers, 'Die Ausgrabungen')

We kunnen aannemen, dat op een nog iets lager sociaal niveau ook uit hout of vakwerk opgetrokken torens hebben bestaan. We weten in elk geval, onder andere uit het voorbeeld van de Hoverberg, dat dit type toren in de twaalfde en vroege dertiende eeuw is toegepast als toren op een motte. Ook op het maaiveld, met een verhoogd woonplateau en omgeven door een gracht, kwamen ze echter voor. In Limburg zijn geen onderzochte voorbeelden van dergelijke torentjes bekend. ⁽⁴⁹⁾ Dit is wel het geval in het aangrenzende Duitse gebied waar in 1958 bij Bergheim (ten noordwesten van Keulen) de burcht Holtrop is opgegraven. In de chronologische ontwikkelingsstadia van deze toren ⁽⁵⁰⁾ zijn de verschillende verschijningsvormen van deze torens vastgelegd, zoals ze tussen de elfde en dertiende eeuw kunnen voorkomen en zoals ze ongetwijfeld ook in Limburg hebben

bestaan. Hierbij zien we een geleidelijke ontwikkeling van een houten toren met leem- en vakwerk wanden via een houtskeletconstructie met leem- en vakwerk wanden op een stenen voeting naar een volledig in steen uitgevoerde toren. In eerste instantie, in het begin van de elfde eeuw⁽⁵¹⁾, verrees een houten toren van ruim 10 bij 7,5 meter met wanden van leem- en vakwerk, rustend op houten liggers, omgeven met een houten palissade en een gracht. In de tweede fase, in de late elfde of het begin van de twaalfde eeuw, werd de toren na een verwoesting met een iets ruimer grondoppervlak (10,5 bij 8 meter) op dezelfde wijze herbouwd. In de tweede helft van de twaalfde eeuw werd de toren herbouwd, waarbij de houtconstructie op de hoeken werd gefundeerd op tufstenen funderingen, maar de wanden nog steeds uit leem- en vakwerk waren vervaardigd. Het geheel was nog steeds omgeven door een houten palissade en een gracht. In de daaropvolgende fase, in het begin van de dertiende eeuw, werd de toren herbouwd op een geheel tufstenen fundering, waarbij simpelweg de ruimte tussen tufstenen hoekfunderingen uit de vorige fase met tufsteen werden aangevuld. Het is echter denkbaar, dat de wanden van de bovenverdiepingen ook in deze periode nog steeds in leem- en vakwerk waren uitgevoerd. De toren werd nog steeds omgeven door een houten palissade en een gracht. Kort daarna werd de toren uitgebreid met de aanbouw van een aparte tufstenen poorttoren.

Fig. 4.20 Maquette kasteel Bleijenbeek, rond 1350. Collectie Limburgs Museum.

Bij het weinige onderzoek, dat in Limburg is uitgevoerd, zijn van deze oudste stadia van de woontoren nog geen sporen aangetroffen. Alleen van de latere, veertiende-eeuwse woontorens zijn hier en daar enige resten aangetroffen. Zo blijkt bij het weinige onderzoek dat wordt uitgevoerd, vaak dat er in de kern van de bekende grote zeventiende-eeuwse gesloten landhuizen woontorens of oudere onderdelen schuilgaan. Een voorbeeld daarvan is Bleijenbeek waarvan de ontwikkeling kenmerkend zal zijn geweest voor veel kleinere kastelen in Limburg: een toren werd aan het begin van de vijftiende eeuw uitgebreid met een zaal en een vierkante toren. Later werd aan het complex ook nog een ronde hoektoren en een poortgebouw toegevoegd.⁽⁵²⁾

Fig. 4.21 Maquette kasteel Bleijenbeek, rond 1550. Collectie Limburgs Museum.

Het standaardtype woontoren dat in Limburg vanaf de veertiende eeuw voorkomt, kan worden verdeeld in twee hoofdgroepen. In de eerste plaats de woontoren die geïsoleerd staat op een omgracht eiland. Ten tweede kennen we woontorens, vrijstaand op een groter plateau, waarbij de stenen toren gecombineerd werd met gebouwen uit hout of vakwerk, meestal keukens en dienstvertrekken die op zichzelf niet verdedigbaar zijn, maar liggen binnen een ommuring of houten palissade. Van deze laatste soort is één van de oudste fasen van het kasteel Bleijenbeek, rond 1400, een voorbeeld.

Woontorens hebben over het algemeen een standaardopbouw, vaak zo'n acht tot tien meter buitendiameter, drie verdiepingen en een ingang op de eerste verdieping. Ze zijn toegankelijk via een brug, die ingehaald kon worden. Bovenop zaten meestal kantelen, terwijl achter de kantelen een dakgoot liep, die dienst deed als weergang. Meestal was het dak vrijwel plat, wegvallend achter de kantelen, zodat de kap bij beschietingen geen gevaar liep in brand geschoten te worden. De gemiddelde hoogte varieerde tussen de dertien en zestien meter.

Eén van de weinige min of meer bewaarde losstaande woontorens is het huis De Thooren in Maasniel. Bij de restauratie bleek dat in de toren een oudere fase schuilging, bestaande

uit een kleine toren, circa 7 bij 6 meter buitenwerks met mergelmuren. Na een verwoesting rond 1400 werd de toren in baksteen herbouwd en vergroot, zodat hij toen de standaardindeling kreeg met daarboven nog de weergang met kantelen. (53)

Bij kasteel Oost (Eysden) is goed te zien hoe de woontoren in de zestiende eeuw werd ingepast. Het oudste muurwerk is van breuksteen, hetgeen mogelijk wijst op een datering in de twaalfde of dertiende eeuw, en meet buitenwerks 9 bij 15 meter. De toren bestond uit een kelder met daarboven drie verdiepingen met een totale hoogte van minimaal twaalf meter. In de zestiende eeuw werd tegen de woontoren een bakstenen aanbouw van dezelfde omvang gebouwd en verplaatste men de ingang naar een traptoren, een typerend nieuw statuuselement. (54)

De woontoren van Borgharen was bijna vierkant en was buitenwerks 12 bij 14 meter. (55) Hij werd in 1483 verwoest en herbouwd en had volgens een afbeelding van circa 1500 drie verdiepingen, met op elke hoek een arkeltoeren. Vanaf 1555 verbleef de heer van Borgharen hier frequenter en werd de toren opgenomen in een groter geheel. Uit de plattegrond van na 1555 wordt duidelijk welke problemen men had om de woontoren te integreren in een kasteel met veel vertrekken, compact gegroepeerd en goed bereikbaar (fig. 4.22). De woontoren werd uiteindelijk gedegradeerd tot trappenhuis met daaromheen de privé-vertrekken. Van de buitenzijde fungeerde de toren (tot in de achttiende eeuw) nog wel als blikvanger, zoals zoveel traptorens deden.

Fig. 4.22 Doorsnede en plattegrond van kasteel Borgharen. (naar: Monumenten van Geschiedenis en Kunst V).

Het zoeken naar de ideale verdediging en meer wooncomfort

Gedurende de elfde tot en met de dertiende eeuw ontwikkelde de kasteelbouw bij de grotere kastelen enkele basiselementen die ook in de late middeleeuwen de indeling bleven bepalen. Het gaat om de zaalbouw en de woontoren die in gecombineerde of aangepaste vorm het hoofdgebouw of 'corps de logis' van het laat-middeleeuwse kasteel gingen vormen. De kasteelarchitectuur kreeg in de veertiende en vijftiende eeuw een belangrijke nieuwe impuls onder invloed van de veranderende adellijke levenswijze die ontstond aan de Franse hoven in Parijs en Avignon. De oude adel zag zijn invloed afnemen en het stadspatriciaat kreeg steeds meer adellijke ambities. De adel probeerde dit verlies van aanzien onder andere te compenseren door een nieuwe wooncultuur te ontwikkelen. Hierbij hoorde ook een nieuwe kasteelarchitectuur. In plaats van smalle wenteltrappen, in een muur opgenomen, maakte men brede trappen in een aparte traptoren. Geen donkere lage ruimtes in een donjon, maar hoge kamers met grote ramen en veel open haarden. De ingang werd niet meer op de eerste verdieping gemaakt, maar was gelijkvloers of voorzien van een comfortabele trap. Kastelen werden compacter en per verdieping werden meer ruimtes gemaakt, hetgeen nieuwe eisen stelde aan de plaats van de trappen. (56)

Tegelijk moest het kasteel natuurlijk verdedigbaar blijven, zoals blijkt uit de muurdikte van bijvoorbeeld het kasteel de Nijeborg te Weert (1455): plaatselijk 3,70 meter. De opzet van dit kasteel laat een groot aantal nieuwe elementen zien: een lange woonvleugel met grote ramen, dakkapellen, een traptoren, arkeltoeren, de weergang en hoge torenspitsen.

Fig. 4.23 Maquette van Valkenburg, reconstructie van de toestand in 1465 met zicht op de binnenplaats met de trap naar de grote zaal en rechts de traptoren die de grote zaal met de zuidvleugel verbindt. Collectie Limburgs Museum.

Deze nieuwe elementen zien we ook terug in de veertiende-eeuwse opzet van kasteel Valkenburg. Het lijkt erop dat hier al zeer vroeg een Franse invloed merkbaar is. In het hoofdgebouw zijn de zaal, de kapel en de donjon ondergebracht. Dit hoofdgebouw sluit aan op de zuidelijke woonvleugel en is hiermee verbonden door een traptoren. In de zuidvleugel waren de privé-vertrekken (onder andere de drossaardskamer, blauwe kamer en kleine zaal) ondergebracht, hetgeen een ander belangrijk nieuw kenmerk illustreert: de toenemende scheiding tussen publieke ruimtes en privé-vertrekken, verbonden en gescheiden door de traptoren.

Het kasteel Rivieren te Retersbeek, gebouwd in de tweede helft van de zestiende eeuw, kan hier als laatste voorbeeld worden aangehaald. Het is een van de meest exemplarische Limburgse voorbeelden van een 'corps de logis': een woonvleugel verdeeld in twee zalen (binnenwerks 18 bij 8 meter en 13 bij 8 meter) met op twee hoeken een ronde toren met daarin kabinetten. Men bereikte het hoofdgebouw, mogelijk ingedeeld volgens het principe van de 'anti-chambre' (wachtkamer) en 'chambre' (ontvangstzaal) via een traptoren. ⁽⁵⁷⁾

Fig. 4.24 Kasteel Rivieren te Retersbeek.

Uiteraard konden of wilden niet alle kasteelheren hun behuizingen zo aanpassen aan de nieuwe inzichten. De beschikbare financiële middelen zullen daarbij zeker een rol hebben gespeeld. Dergelijke ingrijpende verbouwingen waren een kostbare aangelegenheid. Veel woontorens werden nauwelijks gewijzigd. Bovendien zullen de wel uitgevoerde aanpassingen soms verloren zijn gegaan door post-middeleeuwse verbouwingen.

Samenvatting

De bouwkundige ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel werd bepaald door een voortdurende wisselwerking van verdedigbare architectuur en wooncultuur. In de periode van de elfde tot en met de dertiende eeuw zijn de kastelen de uitdrukking van een tot ontwikkeling komende, territoriale heerschappij. De vorstelijke residenties in de onmiddellijke nabijheid van pre-stedelijke nederzettingen passen wellicht in dit beeld van de machtssymboliek.

Motte-kastelen werden vooral gebouwd om het land onder controle te krijgen. Kessel, waar de zaalbouw werd opgevolgd door een mottekasteel, toont echter aan dat er ook van een tegengestelde ontwikkeling sprake kon zijn. De zaalbouw en de zaaltoren werden vooral aangelegd als residentie en bestuurscentrum. Gedurende de twaalfde en dertiende eeuw kunnen zich nog maar enkele families een dergelijke residentie veroorloven. De heren van Kessel, Valkenburg en Mereheym zijn daar een sprekend voorbeeld van. Maar er waren veel meer edellieden die aanspraak wilden maken op een territorium. Het waren de krijgslieden die als trouwe dienaren van een vorst met stukken land werden beleend en vanuit een eenvoudige toren, al dan niet op een motte, hun gezag lieten gelden. De zaalbouw en de toren, geïsoleerd vrijstaand of als donjon de hoofdtoren van een kasteel, vormen de twee hoofdelementen die, al dan niet in combinatie, kenmerkend zijn voor de verdere ontwikkeling van het kasteel.

Terwijl op het lagere sociale niveau de woontoren zich verder ontwikkelt, eerst van hout- en vakwerk tot steen, vervolgens tot een standaardindeling van drie verdiepingen, zien we

op het hogere sociale niveau vanaf de dertiende eeuw een ontwikkeling op gang komen, waarbij de donjon en de zaalbouw zich steeds meer lijken te verenigen tot een hoofdgebouw dat is opgenomen in een rond, veelhoekig of vierkant kasteel. Verder werd gedurende de late middeleeuwen ingespeeld op een nieuwe wooncultuur, waarbij steeds meer aandacht uit ging voor diverse functies in het privé-domein van de heer en zijn familie. Kenmerkend is daarbij de toenemende aandacht voor een compacte groepering van de vertrekken en voor bepaalde architectuur-elementen, zoals arkeltorens, kabinettorens, grote ramen, dakkapellen, en traptorens. Alle kasteeltypes, ook de eenvoudige woontorens, zouden hiervan de invloed ondergaan. Deze vormden de bouwkundige uitdrukking van een statusbewuste levenswijze van de adel waar representativiteit en wooncomfort een steeds belangrijker plaats ging innemen.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld Janssen, *Het kasteel centraal*, 6-8. Ook de door sommigen naar voren geschoven term 'begraven hofstad' als algemene aanduiding voor het terminologische probleem van wat een kasteel eigenlijk is, is geen oplossing. Weliswaar is het een middeleeuwse term, maar het is geen algemene term voor het verschijnsel kasteel. Ten eerste is het een term die alleen in Holland voorkomt en niet geldt in het Sticht Utrecht, het graafschap Gelre, het hertogdom Brabant of de rest van Limburg. Ten tweede is het een juridische term, die precies omschrijft wat het zegt, namelijk de plaats (stad) van het hof (hofstad), dat 'begraven' is, dus omgeven door grachten. Over het uiterlijk van het huis dat op de hofstad staat, zegt het niets. Het kan gaan om een herenboerderij, een herenhuis of een versterkt kasteel.
2. Janssen, *Het kasteel centraal*, 6-10.
3. Janssen, 'Kastelenbouw in het graafschap Holland', 60.
4. Voor een algemeen overzicht: zie Janssen, 'The archaeology', waarop ook, indien niet apart geannoteerd, het hiernavolgende betoog is gebaseerd.
5. Albrecht, *Der Adelssitz im Mittelalter*, 3-6, verengt de invloeden, die de vormgeving van het kasteel bepalen te exclusief tot de architectonische behoeften van de bouwheer.
6. Aarts, 'De walburcht'; de gegevens van de walburcht te Beek zijn niet gepubliceerd; met dank aan A. Corten en B. Aarts.
7. Aarts, 'Early castles'.
8. Panhuysen e.a., 'Opgravingen', 226-228.
9. In Nederland is deze ontwikkeling in de twaalfde en dertiende eeuw niet goed te volgen, omdat de betreffende nederzettingen nog nauwelijks ontwikkeld en niet ommuurd waren. Elders, bij voorbeeld in Engeland, is dit wel het geval. Zie Pounds, *The Medieval Castle in England and Wales*, met name het hoofdstuk: 'The urban castle', 207-221. In Nederland wordt de hoekpositie van het kasteel binnen de stadsommuring wel aanwijsbaar vanaf de late veertiende eeuw. We hebben dan te maken met ommuringen en stadsstichtingen van een aantal kleinere dynasten, zoals de heren van Vianen, Ravenstein, Eindhoven en Helmond (het tweede kasteel).
10. Van Luyn, *Stadt Sittardt*, 36-38.
11. Venner, 'Een vermelding van Roermond'.
12. Schotten, 'Venlo. Laat-Middeleeuws stadskasteel'; Schotten, *Tussen Rome en Gelre*, 38-46.

13. Boeren, 'De Middeleeuwen', 38.
14. Van den Brand, 'Niersmondburcht 't Gennepershuis'.
15. Jamar, '750 jaar Landsfort'.
16. Boeren, 'De Middeleeuwen', 30.
17. Opgraving, uitgevoerd door H.L. Janssen in 1974-1976.
18. Renaud, 'Onderzoek van de ruïne'; Renaud, 'De Keeverberg'.
19. Renaud, 'Middeleeuwse kastelen in Limburg', 118.
20. Linssen, 'Een verkenning'.
21. Besteman, 'Mottes in the Netherlands'.
22. McNeill, *Castles*, 40. Zie ook Pounds, *The Medieval Castle in Engeland and Wales*, 18-19.
23. Janssen, 'Sozial- und verfassungsgeschichtliche Probleme'.
24. Thans is van de motte door dichte beplanting niet veel te zien.
25. Herrnbrodt, 'Die Ausgrabungen'.
26. Besteman, 'Mottes in the Netherlands', 55.
27. Dolné, 'De architectuur-historische plaatsbepaling', 160.
28. In 1764 werd deze motte als Den Ouden Burgh aangeduid op een kaart; Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*, 203.
29. Zie noot 14.
30. Doperé en Ubregts, *De donjon*, 180-181.
31. Doperé en Ubregts, *De donjon*, 138-140, 212-213 en passim.
32. Renaud, 'Het middeleeuws kasteel te Heusden'.
33. Renaud, 'Het onderzoek van de Oudborg'.
34. Hoek, 'De ontwikkeling', 209.
35. Dit is bijvoorbeeld aangetoond bij archeologisch onderzoek (1994-1995) op het binnenplein van kasteel Heeswijk in Noord-Brabant door H.L. Janssen.

36. Renaud, 'Over de gedaantewisselingen'.
37. Van Agt, 'Het kasteel van Horn'.
38. Van Reyen, *Middeleeuwse kastelen*, 39.
39. Renaud, 'Zomerkamp in Millen'.
40. Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*, 72-83.
41. Gentenaar en Hupperetz, 'Personeel en werkzaamheden'.
42. Janssen, 'The archaeology', 238-239.
43. Renaud, 'Uit het leven'; Dilz, 'Het Gebroken Slot te Grubbenvorst'.
44. Zie ook Janssen, 'The archaeology', 243 en 241, fig. 21 A en 21 B.
45. Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*, 66-67.
46. Albrecht, *Der Adelssitz im Mittelalter*, 103.
47. Van Gulick, 'De twee kastelen van Weert'.
48. Rutten, 'Nieuwe gegevens'.
49. In Nederland zijn tot nu toe buiten Limburg slechts enkele objecten onderzocht die tot deze categorie behoren. Helaas gaat het in twee gevallen om oud onderzoek, waarbij geen moderne onderzoeksmethoden zijn toegepast, zodat de resultaten enigszins schematisch zijn: zie Braat, 'Twee vroeg-middeleeuwse burchten bij Keppel'. Verder is in 1994 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een proefonderzoek uitgevoerd op een kasteelheuvel te Delwijnen in Gelderland. Na bestudering van de opgravingsresultaten (door de provinciaal archeoloog van Gelderland M. Krauwer aan H.L. Janssen ter beschikking gesteld) kan met vrij grote zekerheid worden aangenomen dat het hier een met Holtrop, Barlham en Keppel vergelijkbaar object betrof. Helaas is het terrein vrij kort na de opgraving door de eigenaar met een bulldozer geëgaliseerd.
50. Piepers, 'Die Ausgrabungen'.
51. Piepers, 'Die Ausgrabungen', dateerde de oudste fase in het einde van de negende eeuw. Deze datering, op basis van het aardewerk, wordt thans niet meer aangehouden. Zie: Friedrich, 'Salierzeitliche Burganlagen', 189.
52. Viersen, 'Kasteel Bleyenbeek'.
53. Tillema en Viersen, 'De Thooren te Maasniel'.
54. Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*, 123.
55. Marres en Van Agt, *Zuid-Limburg*, 72-83.
56. Albrecht, *Der Adelssitz im Mittelalter*, 79-100.

57. Albrecht, *Der Adelssitz im Mittelalter*, 115.